

Rasbiologiska institutet 1935–56

Gunnar Dahlberg hade fått tjänsten som chef för Rasbiologiska institutet genom ett rent politiskt ingripande. Dessutom fanns det en styrelse som formellt hade det högsta ansvaret för institutets verksamhet, och det var inte säkert att styrelsen alltid skulle följa hans förslag. Så hur stort inflytande hade han faktiskt över institutets inriktning? Den frågan får inleda detta kapitel.

Konsolidering och kursändring

Rasbiologiska institutet var en statlig myndighet med en speciell organisationsform. Ovanför institutets chef fanns alltså en styrelse bestående av ärftlighetsforskare från hela Sverige. Chefen i Uppsala hade givetvis stora möjligheter att utforma den dagliga verksamheten, men ville han genomföra stora förändringar måste han få styrelsen med sig. Omvänt kunde styrelsen genomdriva förändringar som chefen inte nödvändigtvis samtyckte till. Bara ett par år efter Dahlbergs tillträde var det just det som höll på att hända.

Tidig strid om chefs auktoritet

I styrelsen satt fortfarande flera personer som haft goda relationer med Herman Lundborg och som ingått i hans eugeniska nätverk. I chefsstriden mellan Dahlberg och Torsten Sjögren hade de stått på Sjögrens sida. 1937 agerade det gamla nätverkets styrelseledamöter på ett sätt som visar att de såg chefsstriden som allt annat än avslutad.

En av ledamöterna var den åldrade växtgenetikern Herman Nilsson-Ehle, världskänd efter att ha lett verksamheten vid Sveriges utsädesförening i Svalöv där han tagit fram högproduktiva spannmålssorter. Han stod politiskt på samma sida som Lundborg och Sjögren och blev 1937 ordförande i Riksföreningen Sverige-Tyskland.¹ I november samma år lade Nilsson-Ehle fram ett förslag om att det hittills Uppsalabaserade institutet skulle starta en filial i Göteborg med inriktning på psykiatrisk ärftlighetsforskning. Och vem skulle, frågade sig Nilsson-Ehle, vara bättre lämpad att sköta Göteborgsfilialen än Torsten Sjögren, den psykiater som två år tidigare förlorat striden om chefspositionen mot Gunnar Dahlberg.

Dahlberg slog föga förvånande bakut. En filial i en annan stad skulle, hävdade han, i praktiken bli "fullt självständig" och leda till stora "konfliktmöjligheter" utan motsvarande vetenskapliga vinster. Dahlberg förklarade sig vara villig att tilldela Sjögren ett forskningsanslag men motsatte sig bestämt tanken på att upprätta en filial i en annan stad.² Av allt att döma insåg Dahlberg att Nilsson-Ehles förslag var ett försök att underminera hans egen ställning och att försäkra sig om att det gamla eugeniska nätverket trots förlusten i chefsstriden 1935 skulle ha fortsatt inflytande över institutets verksamhet. På något annat sätt går Nilsson-Ehles initiativ knappast att tolka.

Dahlbergs protester hjälpte föga. I december fattade styrelsen beslutet att gå vidare med planerna på en Göteborgsfilial trots att Dahlberg reserverade sig mot det.³ Det gamla eugeniska nätverket hade backat upp sin medlem Sjögren, och i praktiken desavouerat institutets chef. Hade beslutet verkligen genomförts hade det inneburit en allvarlig minskning av Dahlbergs auktoritet. Spelet var dock inte slut, för Dahlberg hade egna nätverk som backade upp honom.

1935 hade den socialdemokratiska politikern Östen Undén i egenskap av universitetskansler lotsat fram Dahlberg till chefsposten. Nu agerade Undén åter för att säkerställa Dahlbergs mandat att agera som chef. Undén meddelade att universitetskanslersämbetet inte skulle komma att godkänna en organisatorisk splittring av institutet. Ställda inför detta besked tvingades kretsen runt Nilsson-Ehle ge upp sina planer och omformulerade förslaget till att gälla ett ekonomiskt anslag till Sjögrens psykiatriska forskning, något som ju även Dahlberg kunde gå med på. Inte ens detta blev till slut av, då beredskapen under andra världskriget tvingade fram statliga sparkrav.⁴

Det hade varit nära, men attacken mot Dahlberg var avvärjd. Efter 1937 var hans ställning som chef konsoliderad och han behövde inte konkurrera

om institutets resurser med sin gamle medtävlare Sjögren. Men hur skulle han använda makten?

Institutets internationella nätverk

En av Dahlbergs tidiga förändringar gällde de internationella vetenskapliga nätverk som institutet ingick i. Under Lundborgs tid hade starka nätverk med tyska ras- och ärftlighetsforskare byggts upp, också med sådana som var verksamma inom *Rassenkunde*-strömningen och som senare blev aktiva nazister. Under 1920-talet vistades till exempel Hans F K Günther flera år vid institutet i Uppsala. Han hade visserligen inte någon formell anställning där, men han höll föreläsningar i institutets regi och beskrev senare tiden i Sverige som en viktig del i sin rasvetenskapliga utbildning. Institutet besöktes även av Eugen Fischer, känd för sina studier av rasblandning i de tyska kolonierna i Östafrika och senare en ledande aktör inom den nazityska genetiken.⁵

Från och med Dahlbergs tillträde som chef avbröts av allt att döma kontakterna med Nazityskland. Dahlberg verkar i stället redan från början konsekvent ha sökt sig västerut, och särskilt till den krets av brittiska ärftlighets- och rasforskare som vid denna tid tog ställning mot nazismen och dess hierarkiska rasläror. Han lyckades få kontakt med det brittiska nätverkets ledande medlemmar, och uppenbarligen också deras respekt. Evolutionsbiologen och marxisten J B S Haldane beskrev vid ett tillfälle Dahlberg som en av bara ett halvt dussin människor i världen som verkligen förstod något om humangenetik.⁶

Redan 1937 genomförde Dahlberg en studieresa till institutioner för ärftlighetsforskning i de nordiska länderna och i Storbritannien.⁷ Hans internationella genombrott kom två år senare, då han fick ansvar för att organisera en av avdelningarna på 1939 års internationella genetik kongress i Edinburgh. Som en del av förberedelserna besökte Dahlberg åter en rad forskare i Storbritannien men också i Frankrike.⁸ Kongressen ägde rum alldeles före krigsutbrottet och är känd för det så kallade genetikermanifestet. Det var ett uttalande som kongressens antinazistiska delegater lyckades få antaget efter att de tyska delegaterna åkt hem, och som varnade för en övertro på eugeniska åtgärders effektivitet och betonade att goda och dåliga arvsanlag fanns inom alla raser och att säker kunskap om det genetiska arvets betydelse kunde nås först i samhällen som präglades av social jämlikhet. Dahlberg var en av undertecknarna.⁹

Den medicinska genetikens tillfälliga genombrott

Som vi såg tidigare hade riksdagen och regeringen uttalat en tydlig önskan om Rasbiologiska institutets framtida inriktning. Den antropologiska, rasfokuserade forskningen skulle få vika till förmån för studier om ärftligheten hos somatiska såväl som psykiska sjukdomar, syndrom och funktionshinder. Samtidigt tilldelades institutet små och osäkra ekonomiska anslag. Under flera år var det Dahlberg som så gott som ensam, med hjälp av ett mindre antal assistenter och sekreterare, skötte den vetenskapliga verksamheten.

Fram till andra världskrigets utbrott tyder allting på att statsmakternas förväntningar motsvarades av reella förändringar. Jag har inte hittat några exempel på rasifierande forskning utförd vid Rasbiologiska institutet från Dahlbergs tillsättning som chef och fram till 1940-talets början. Den övergång till forskning om medicinsk genetik som påtalats i tidigare studier av institutets historia ägde verkligen rum under Dahlbergs första tid som chef.

Mycket av den forskning han publicerade var knappt ens ärftlighetsforskning. En del undersökningar hade snarare epidemiologisk karaktär och kombinerade ett intresse för sjukdomar, sociala problem och befolkningsfrågor. Han genomförde till exempel en undersökning om könssjukdomarnas utbredning i den svenska befolkningen och studerade förekomsten av alkoholism i Stockholms stad.¹⁰ Endast ett mindre antal undersökningar hade tydligt medicingenetisk inriktning, som en studie av allergisjukdomars ärftlighet.¹¹ Vid sidan av sina vetenskapliga publikationer spelade Dahlberg i egenskap av lärare också en roll för att introducera statistiska metoder inom läkarutbildningen i Uppsala. Han knöt också doktorerande läkare till sig och handledde dem i statistisk metod.¹²

Dahlbergs fortsatta antinazistiska engagemang

Dahlbergs verksamhet handlade dock inte bara om vetenskaplig produktion och undervisning. Redan 1933 hade han, som vi såg i förra kapitlet, tagit offentlig ställning mot nazismen. Det fortsatte han med i ord och handling under hela 1930-talet.

I mitten av decenniet gick Dahlberg med i organisationen Kulturfront, som var en sammanslutning av intellektuella med vänstersympatier. Föreningens mål var att arbeta mot fascism och nazism, mot politiskt våld och mot "förfälskning av rasbegreppen och rasförföljelse". Medlemskapet innebar alltså inte ett avståndstagande från rasbegreppet men från det sätt som

det användes på av nazisterna. Kulturfront föll dock snart samman på frågan om huruvida man också borde arbeta mot diktaturen i Sovjetunionen. Hur Dahlberg ställde sig i den frågan är inte känt.¹³ Hans aktivitet gick hur som helst inte obemärkt förbi hos den hotfulla grannen i söder, och 1936 sattes Dahlberg upp på det tyska utrikesdepartementets lista över utländska forskare som var fiendliga till den nazistiska regimen och som man därför borde undvika att ta kontakt med i propagandasammanhang.¹⁴

På hösten 1938 genomfördes de så kallade novemberpogromerna, där tyska judar dödades, fängslades och fick sina egendomar och företag förstörda. Den judiska flyktmigration som ägt rum sedan 1933 växte nu i omfång när desperata människor försökte fly undan terrorn. Även om ett litet antal släpptes in i Sverige ansträngde sig svenska myndigheter för att endast bevilja asyl åt så få judiska flyktingar som möjligt.¹⁵

Det fanns dock aktörer som arbetade för en mer generös flyktingpolitik. I januari 1939 tog Medicinalstyrelsens generaldirektör Axel Höjer (1890–1974) ett initiativ som gick ut på att Sverige borde ta emot ett dussintal judiska specialistläkare och låta dem arbeta i Sverige för att på så sätt ge dem en fristad från förföljelserna i Tyskland. Höjers förslag plockades upp av Kommittén för landsflyktiga intellektuella, som antog ett uttalande med stöd för en sådan aktion. Dahlberg var en av undertecknarna.¹⁶ I opinionen havererade emellertid förslaget då de svenska läkarstudenterna motarbetade det aggressivt, både genom antisemitiska uttalanden och med argument om att läkarnas arbetsmarknad skulle skadas. Sedan även studentkårerna i Uppsala och Lund efter heta debatter antagit protestuttalanden mot förslaget föll det, och flyktingpolitiken fortsatte att vara restriktiv under många år framöver.¹⁷

Dahlberg var med och tog initiativ till att hjälpa judiska flyktingar under 1930-talet. Det ledde till motreaktioner, som när studentkåren i Uppsala 1939 protesterade mot flyktingmottagandet under det så kallade Bollhusmötet. Bild: Wikimedia Commons.

Rasfrågornas återkomst

I september 1939 invaderade Nazityskland Polen och andra världskriget var ett faktum. Under de kommande åren ockuperades stora delar av den europeiska kontinenten, inklusive Norge och Danmark, och många förväntade sig att den tyska stormakten skulle vinna kriget. Ironiskt nog skedde den nazityska expansionen samtidigt som rasfrågorna åter började uppmärksammas vid Rasbiologiska institutet och i Dahlbergs egen forskning, men på ett sätt som nazisterna knappast sympatiserade med. Från det tidiga 1940-talet och två decennier framåt blev forskning och vetenskaplig diskussion om människoraser ett återkommande ämne i institutets verksamhet.

Det bör dock betonas att rasforskningen var i minoritet under hela denna tid. De flesta av institutets projekt och publikationer handlade om annat. Dahlberg fortsatte sin forskning om ärftliga sjukdomar och var med och grundade tidskriften *Acta Genetica et Statistica Medica*, som dock fick föga internationell framgång.¹⁸ En tid var han också statistisk expertkonsult i de senare ökända Vipeholmsförsöken, där tandläkare under åren 1934–55 utsatte de intagna på Vipeholms sjukhus för ”sinnesslöa” för medicinska experiment som framkallade karies i syfte att utreda sambandet mellan tandsjukdomen och sockerkonsumtion.¹⁹ Det var ett projekt som var etiskt fullständigt oförsvarbart, men inte rasifierande.

Institutet samverkade också med det omgivande samhället på flera sätt, men inte i första hand i frågor som handlade om människoraser. Medicinskt inriktade forskare vid institutet bedrev från och med det tidiga 1950-talet till exempel genetisk rådgivning genom att svara på frågor om ärftliga sjukdomar från läkarkollegor och från oroliga par som ville få kunskap om risken för att sjukdomar eller funktionshinder skulle överföras till deras barn.²⁰

Även andra myndigheter drog nytta av institutets kompetens i ärftlighetsfrågor, särskilt när det gällde vissa rättsprocesser. Från och med 1930-talet tillät svenska domstolar blodgruppsanalys som bevisning i faderskapsmål. Riktigt betydelsefull blev blodgruppsanalysen, liksom annan ”rättsantropologisk” bevisning, dock först i och med 1950 års föräldrabalk.²¹ Rasbiologiska institutet hjälpte rättsliga myndigheter att analysera sådan bevisning redan vid 1940-talets slut och under 1950-talet accelererade verksamheten.²² 1952–59 verkställdes 29 utredningar, inte bara genom blodgruppsanalys utan även genom ”fotografiskt arbete” och jämförelser av fingeravtryck mellan misstänkta fäder och deras eventuella barn.²³

Dahlbergs antinazistiska skrifter

Dahlberg fortsatte dessutom sitt praktiska antinazistiska engagemang efter krigets utbrott. Bland annat erbjöd han flyktingar från tyskockuperade områden arbete på Rasbiologiska institutet, vilket periodvis ledde till att säkerhetspolisen avlyssnade institutets telefoner i sin övervakning av flyktingars misstänkta politiska aktiviteter.²⁴ Men han valde nu också att angripa nazismens rasläror i skrift.

1940 gav Dahlberg ut boken *Arv och ras* på Kooperativa förbundets förlag. Den var i huvudsak en bred introduktion till de mendelska ärftlighetsmekanismerna, cellernas och kromosomernas uppbyggnad, varför vissa foster utvecklades till flickor och vissa till pojkar, och så vidare. Men Dahlberg tog också upp rasfrågor till diskussion.

Till stor del förde han fram samma kunskapsanspråk som han gjort redan i *Ord och Bild* 1933. Att människoraser fanns förnekade han inte alls. Olika befolkningsgrupper uppvisade skillnader av ärftlig natur som det var nödvändigt att kunna analysera och benämna på ett vetenskapligt sätt, och det var dessa olikheter som utgjorde rasskillnader. Men Dahlberg varnade för en övertro på rasbegreppet. Det hade ingen mystisk innebörd utan var helt enkelt en av flera vetenskapliga termer som forskarna var tvungna att använda. Inte för att den egentligen var särskilt bra utan för att det inte fanns någon bättre:

Vi måste emellertid ha något namn för de genomsnittliga olikheter av större eller mindre storleksordning mellan befolkningsgrupper, som vi kunna konstatera. Rasbegreppet är därför ur praktisk synpunkt nödvändigt men ur vetenskaplig synpunkt en otillfredsställande nödfallsutväg.²⁵

Förmodligen, hävdade Dahlberg, fanns det också mentala skillnader mellan människoraser men det var bara de fysiska skillnaderna som var helt bevisade och vetenskapligt mätbara. Några "rena" raser fanns knappast, och särskilt på europeisk nivå var det föga meningsfullt att göra rigida rasindelningar, till exempel genom att tala om en "nordisk" ras. På global nivå var det lättare att kategorisera mänskligheten, framför allt i de tre grupperna vita européer, "negrer" och mongoliska befolkningar.²⁶ Mer detaljerat än så skrev Dahlberg emellertid inte om vad människoraser egentligen var för något. Det han framför allt gick in på var vilka kunskapsanspråk rasforskningen *inte* borde föra fram, och det var här hans bok blev ett tydligt antinazistiskt ställningstagande.

Överhuvudtaget varnade Dahlberg för att göra alltför snabba kopplingar mellan rasforskning och dagspolitik. Det var mycket som vetenskapen inte visste om rasfrågor, och skulle man basera politiska beslut och analyser på rasforskning måste det ske med stor försiktighet. Det pågående världskriget borde till exempel inte ses som en kamp mellan Europas raser, utan som en politisk strid mellan ideologier och stormakter. Dahlberg upprepade också det han skrivit redan 1933 om det irrationella i att diskriminera människor på grund av deras ras. Även om rasskillnader på statistisk nivå kanske omfattade också mentala egenskaper kunde sådana skillnader aldrig på förhand säga något om en enskild individ.²⁷

Särskilt kritiserade Dahlberg sådan diskriminering som riktades mot judar. Han medgav att det fanns rasskillnader mellan judar och andra grupper, även om judendomen knappast kunde beskrivas som en enhetlig ras. Skillnaderna handlade främst om utseendedrag medan mentala skillnader måste betraktas som obevisade. Det faktum att judar ofta arbetade inom vissa yrken kunde enligt Dahlberg oftast förklaras genom sociala och historiska omständigheter, som den antisemitiska diskriminering som länge förbjöd judar att arbeta inom vissa områden och därmed tvingade in dem på andra yrkesbanor. Huvudpoängen i resonemanget var att den rasbaserade antisemitismen, som vilade på uppfattningen att ”judarna äro en ras, som besitter avskyvärda egenskaper och därför måste hållas nere och helst utrotas”, fullständigt saknade vetenskapligt underlag. Och i ett läge då antisemitismen radikaliserades i det tyskockuperade Europa fick Dahlbergs förkastelsedom över nazismens förföljelser också en moralisk aspekt:

Varför inte handla på samma sätt mot judar, som vi själva önska, att andra skola handla mot oss? Varför förfölja judar oberoende av om de äro dugliga och hederliga eller dumma och ohederliga? Rättvisan fordrar, att var och en behandlas efter förtjänst och att enskilda judar inte dömas på grund av sin härstamning utan på grund av sina personliga egenskaper. [...] Under sådana förhållanden finns det ingenting, som berättigar till att man behandlar judar över en kam och berövar dem rätten att under samma villkor som vi få arbeta för sin utkomst. Det finnas naturligtvis inga som helst skäl varför man skulle förfölja dem, svälta och plåga dem och behandla dem sämre än djur. På grund av den upprörande situationen i vissa delar av världen och på grund av de allmänt utbredda fördomarna mot judar har jag i detta kapitel tillåtit mig att utförligt och med en viss skärpa påpeka en del fakta och förhållanden, som på grund av sin självklarhet i en mera normal situation inte hade behövt ägnas många ord.²⁸

Dahlberg nämnde inte namnet på den expanderande stormakt som vid denna tid behandlade judar på ett så upprörande sätt, kanske på grund av att undvika de inskränkningar i tryckfriheten som samlingsregeringen tillämpade i början av kriget. Ingen läsare kan dock rimligtvis ha undgått att förstå att det var Nazityskland som avsågs.²⁹

Utgivningen av *Arv och ras* var en del av en bredare strävan från Dahlbergs sida att föra ut antinazistiska kunskapsanspråk om rasbegreppet vid denna tid. Samtidigt som boken kom ut började han lyfta fram rasfrågor i sina föreläsningar vid universitetet, där han fram tills nu uteslutande föreläst om medicinskgenetiska och statistiska frågor.³⁰ Även i andra populärvetenskapliga sammanhang varnade han för att sätta tilltro till alltför detaljerade rasindelningar och för problemen med uttrycket ”nordisk” ras.³¹

Kunskapsanspråken spreds inte bara i Sverige. Dahlberg hade, som nämnts tidigare, byggt upp relationer med en krets av vänsterinriktade, antinazistiska ärftlighetsforskare som var verksamma i Storbritannien. Vid 1940-talets början agerade han inom det nätverket för att ge ut *Arv och ras* på engelska, något han knappast kunnat göra utan hjälp från biologen Lancelot Hogben.³² Våren 1940 vistades Hogben nämligen som gäst vid Rasbiologiska institutet, och redan då diskuterade han och Dahlberg en engelsk översättning av boken. Hogben åkte sedan vidare till Norge, men tvingades brådstörtat fly tillbaka till Uppsala på grund av Tysklands överraskande anfall den 9 april. Temporärt strandsatt i staden på den uppländska slätten använde Hogben sin tid till att översätta *Arv och ras*, som 1942 kom ut i London med den engelska titeln *Race, Reason and Rubbish*.³³ Nu var det ingen tvekan om att det var Nazityskland som avsågs med Dahlbergs kritik. Bokens undertitel var nämligen *An Examination of the Biological Credentials of the Nazi Creed*.

Dahlberg och rasbegreppet

De kunskapsanspråk Dahlberg formulerade i *Arv och ras* var av negativ natur. De hade framför allt handlat om vad ras inte var för något och om vad som var fel med nazismens sätt att handskas med rasbegreppet. Arbetet med boken verkar dock ha satt i gång ett intresse hos Dahlberg för att också formulera positiva kunskapsanspråk och ge förslag till hur rasbegreppet faktiskt borde definieras.

Det sammanhang där han först gjorde det kan framstå som lite märkligt. Som nämnts tidigare hade Herman Lundborg bara hunnit publicera

den första delen av sina undersökningar bland svenska samer innan han gick i pension. Utgivningen av verkets andra del drog ut på tiden, av orsaker som inte är helt klarlagda. Delvis kan det ha berott på att Lundborgs analys av det insamlade materialet inte ansågs hålla måttet. Det antyds åtminstone av ett brev skrivet 1935 av Nils von Hofsten, mångårig ledamot i institutets styrelse. Hofsten, som ansåg att "fallet Lundborg har blivit djupt tragiskt", hävdade att del två av verket hade "utarbetats på ett sådant sätt, att en publicering skulle ha varit fruktansvärd". Han specificerade dock inte närmare vad det var han ansåg var så fruktansvärt.³⁴

Den fortsatta utgivningen blev därför något som Dahlberg så att säga fick ta över efter Lundborg. Jag har inte hittat några källor som belyser hur entusiastisk han egentligen var inför uppgiften, men det faktum att utgivningen drog ut på tiden talar för att han inte såg den som prioriterad. Den största delen av verket fanns i manuskriptform redan hösten 1937, men därefter dröjde det fyra år innan det gavs ut.³⁵

Det som 1941 såg offentlighetens ljus var något ganska motsägelsefullt. *The Race Biology of the Swedish Lapps: Part II* bestod av två delar. Båda innehöll, tvärtemot vad som hävdats i en del tidigare forskning, rasifierande kunskapsanspråk.³⁶ Den ena delen var skriven av statistikern och senare centerpartistiske riksdagsledamoten Sten Wahlund (1901–76) och innehöll en presentation av de antropometriska mätningarna från Lundborgs tid, inklusive fotografier. Wahlunds slutsats var att samerna var en rasmässigt tämligen homogen grupp som dock blandats upp med "East-Baltic" och "Nordic racial elements". Han använde alltså samma rasterterminologi som under Lundborgs tid, även om han inte uttalade sig på ett hierarkiskt sätt eller skrev att rasblandning var farligt.³⁷ Dahlbergs del var av mer teoretisk karaktär och hade mycket lite med just samer att göra. Han diskuterade i stället hur det vetenskapliga rasbegreppet skulle kunna definieras.

Den definition han föreslog vilade på två fundament. För det första menade han att raser borde ses som genetiska isolat, alltså en grupp inom vilken medlemmarna skaffar barn med varandra mer eller mindre fritt medan det är sällsynt att någon skaffar barn med människor från andra isolat.³⁸ Detta var kanske inte ett så anmärkningsvärt kunskapsanspråk, men det är värt att notera att det var helt fritt från all form av idealism eller mysticism. Raser var helt enkelt grupper där medlemmarna överförde arvsanlag till kommande generationer. Om de började skaffa barn med andra isolat skulle isolatgränserna upplösas och raserna förändras, något som inte beskrevs som varken negativt eller märkligt.

Samiska nomadskolebarn tillsammans med sin "nordiska" lärarinna, fotograferade av forskare från Rasbiologiska institutet. Ur *The Race Biology of the Swedish Lapps: Part II* 1941. Bild: Lunds universitetsbibliotek.

För det andra hävdade Dahlberg, som här vände sig emot den uppdelning av Europas befolkning i tydliga raser som Wahlund faktiskt använde i verket, att rasbegreppet behövde brukas på ett mer differentierat sätt än tidigare. Hans förslag var att tala om raser av första graden respektive raser av andra graden. Raser av första graden kunde särskiljas genom ett litet antal absoluta rasdrag. Med detta menade han att det enkelt gick att placera in till exempel en vit europé och en svart afrikan i olika rasgrupper bara genom att lägga märke till hudfärg, hårfärg, hårform och ett mindre antal andra utseendedrag. Raser av andra graden kunde bara urskiljas genom kvantitativa metoder, och det var aldrig vetenskapligt meningsfullt att placera en enskild individ i en ras av andra graden. Raser av andra graden var statistiska konstruktioner som kunde användas för att beskriva rasskillnader, men det var alltså poänglöst att säga att individer var av till exempel nordisk eller östbaltisk ras.³⁹

Definitionen kan ses som Dahlbergs försök att rädda rasbegreppet men samtidigt distansera sig från den form av raskategorisering som dominerade inom *Rassenkunde*-strömningen. Någon större framgång verkar hans förslag dock inte ha fått. Jag har inte hittat några tydliga exempel på att andra rasforskare kom att använda den i sina studier, trots att Dahlberg försökte föra ut definitionen i flera sammanhang under de följande åren.⁴⁰

Att Dahlberg rasifierade mänskligheten står alltså klart, liksom att han själv presenterade förslag på hur en vetenskaplig rasifiering borde gå till. Men var det bara fysiska utseendedrag som han ansåg spelade roll? På ett sätt var det så eftersom han poängterade att endast fysiska egenskaper gick att mäta på ett tillförlitligt sätt. Mentala rasskillnader kunde, åtminstone på vetenskapens nuvarande ståndpunkt, inte användas för att skilja raser från varandra. Det mesta som påstods om mentala rasskillnader var, underströk Dahlberg, färgat av nationalistiska föreställningar och subjektiva intryck som inte hade något med vetenskap att göra.⁴¹

Det innebar inte att Dahlberg förnekade att någon form av mentala rasskillnader fanns eller åtminstone kunde finnas, även om han angripit rasvetenskapen för att uttala sig om sådana frågor alltför lättvindigt. I kommande texter underströk han att denna kritik inte skulle ses som ett förnekande av mentala rasskillnaders existens i sig. Kunskapsläget var för litet för att tillåta annat än hypoteser, skrev han i sin sista text om rasbegreppet 1954, och betonade att det därför var lika fel att säga att sådana skillnader fanns som att säga att de absolut inte fanns.⁴²

Rasforskning som myndighetsuppdrag: "tattarinventeringen"

Utgivningen av verket om samerna var något som Dahlberg fått ta över utan att själv ha initierat det, men som han samtidigt använde för att föra fram egna kunskapsanspråk om rasbegreppet. 1943–44 hände något liknande. Rasbiologiska institutet anlätades av en annan myndighet för att genomföra en regelrätt rasundersökning av en grupp svenska medborgare. Dahlberg hade, i egenskap av chef för det statliga institutet, rimligtvis få möjligheter att direkt säga nej. Men institutets medverkan var inte självklar, projektet genomfördes under anmärkningsvärda former som i efterhand framstår som etiskt oförsvarliga, och Dahlberg tolkade resultaten på ett sätt som uppdragsgivaren kanske inte förväntat sig.

Det handlade om den grupp av svenskar som sedan åtminstone 1800-talets slut benämndes som "tattare" av sin omgivning. Uttrycket räknas idag med full rätt som nedsättande, samtidigt som det ställer historiska forskare inför vissa problem. Många familjer som kallades för tattare av andra identifierade sig själva som en del av det svenska resandefolket, en grupp som idag erkänns som en nationell minoritet i Sverige inom ramen för den romska befolkningen, samtidigt som vissa resande inte alls räknar sig som romer. Dåtidens människor kunde dock använda termen "tattare" på ett ganska vagt sätt, och vi kan inte förutsätta att alla som benämnts som tattare av andra också själva har identifierat sig som resande.⁴³

Kategoriseringsproblemen framstod som svåra också för 1940-talets myndigheter. De hade vid det laget bestämt sig för att någon form av politik borde utformas gentemot gruppen. Sedan flera decennier hade de svenska familjer som utpekades som tattare fått utstå kränkande och rasistiska påhopp. "Tattare" påstods vara asociala, kringflackande, kriminella, oförmögna att ta hand om sina barn och ohederliga. I takt med att de eugeniska strömningarna växte sig starka från sekelskiftet 1900 blev det också vanligare att hävda att gruppen inte bara var ett socialt utan även ett rasligt problem, och att "tattares" påstått negativa egenskaper berodde på dåliga arvsanlag. Politiska förslag hade lagts fram med jämna mellanrum ända sedan 1880-talet. Kanske kunde man, som i Norge, tvångsomhändertaga familjernas barn eller inrätta läger där familjerna skulle få sin kulturella egenart utraderad?⁴⁴ Eller borde man tvångssterilisera gruppen, så att den på sikt försvann ur befolkningen?⁴⁵

Debatten hade intensifierats sedan 1920-talet och var vid 1940-talets början starkt alarmistisk. Den numerärt lilla gruppen, som inte ens samtidens

bedömare tänkte sig var mycket större än runt 5 000 personer, utmålades som ett allvarligt hot mot samhället. 1942 tog därför Socialstyrelsen initiativ till en landsomfattande "tattarinventering" med målet att registrera samtliga personer som ingick i gruppen, i syfte att på sikt kunna rikta särskilda åtgärder mot dem. Projektet stötte dock omedelbart på svårigheter eftersom det var så oklart vilka som egentligen borde räknas till gruppen. Socialstyrelsen vände sig därför till en rad olika kunskapsaktörer för att få fram en definition som kunde hjälpa myndigheten att avgöra vilka familjer som var "tattare". Man hade bland annat kontakter med folklorister och etnologer.⁴⁶ Socialstyrelsen vände sig också till Rasbiologiska institutet. "Tattare" benämndes ju ofta som ett rasproblem, och kanske fanns det då några rasdrag som kunde avslöja vilka som var "tattare" och vilka som inte var det?

Initiativet kom alltså inte från Rasbiologiska institutet, men möttes inte heller med kalla handen när styrelseledamöterna diskuterade frågan i oktober 1942. Visserligen ansåg de att det fanns stora praktiska svårigheter med att utreda en så rörlig grupp som "tattarna" ansågs vara, men styrelsen betonade också att projektet var rasvetenskapligt värdefullt: "För rasbiologiska institutet skulle det givetvis vara av stort intresse, att en sådan undersökning kom till stånd, då som biprodukt även vissa upplysningar av teoretiskt intresse torde kunna erhållas."⁴⁷

Vilket teoretiskt intresse? Institutets agerande är svårtolkat. Tidigare hade Dahlberg kritiserat just sådan forskning där man försökte dra tydliga rasgränser inom och mellan små populationer, och det var just sådana gränser Socialstyrelsen nu hoppades att institutet skulle kunna urskilja. Dessutom fick institutet inte frihet att utforma undersökningen på egen hand. Socialstyrelsen angav nämligen att den skulle genomföras med exakt samma antropometriska metoder som Herman Lundborg tillämpat i värnpliktsundersökningarna på 1920-talet, eftersom man ville kunna jämföra de undersökta "tattarnas" värden med de "svenska" normalvärden som Lundborgs undersökning producerat. Dahlberg hade dessutom varit kritisk mot rasforskarens tendens att dra långtgående slutsatser om rasindelningar på grundval av små variationer i cefaliskt index och andra kroppsmått. Nu skulle institutet delta i en studie som tillämpade just dessa tekniker.

Kanske såg Dahlberg och styrelsen uppdraget som ett sätt att alls få politikerna att uppfatta deras verksamhet som nyttig, och som ett sätt att stärka sin position i förhållande till andra kunskapsaktörer vars hjälp staten annars hade kunnat anlita? Tyvärr saknas källmaterial som kan belysa

Dahlbergs egna tankar om projektet. Deltog gjorde han hur som helst, även om han inte själv genomförde mätningarna. Hans uppdrag blev i stället att tolka de mätvärden som Socialstyrelsen fick fram.

Det gjorde myndigheten genom en serie undersökningar som inte kan betecknas på annat vis än som övergrepp. Man skickade ut en läkare som besökte fängelser och andra slutna anstalter, där han undersökte intagna som ansågs vara tattare. Dessa personer befann sig i en så gott som maktlös ställning även om det är oklart vilka metoder som användes för att få dem att medverka. I Jönköping, där kommunen vid samma tid bedrev egna undersökningar av de många invånare som ansågs vara tattare och som framför allt var bosatta i stadens östra delar, lät man uniformerad polis gå runt och kalla ett antal utpekade familjer till undersökningar utan att de fick veta vad som skulle ske. Poliserna var utskickade av stadens fattigvårdsstyrelse och lämnade kallelser till familjer som uppbar fattigvårdsunderstöd. På så sätt riktade man ett förtäckt hot mot dem, för vad skulle hända med dem ekonomiskt om de inte gick med på det som fattigvården begärde?⁴⁸

Dahlberg var medveten om det sätt som undersökningarna, som till slut omfattade 117 personer, bedrevs på. Han verkar inte själv ha uppfattat tillvägagångssättet som oetiskt. "Ingen har ju varit tvungen att underkasta sig undersökningen", som han formulerade sig i sin rapport till Socialstyrelsen.⁴⁹ Så verkar hans syn på vetenskapens och socialpolitikens etiska gränser ha sett ut: Man fick inte släpa människor med fysiskt våld till ett undersökningsrum, men bristande information om vad forskningen gick ut på eller påtryckningar innebar inget avgörande problem. Det hindrade åtminstone inte Dahlberg från att analysera de värden som den kringresande läkaren fått fram.

Om Socialstyrelsen hoppats att han skulle förse dem med ett enkelt sätt att skilja mellan "tattare" och andra måste hans rapport dock ha mötts av besvikelse. Dahlberg tyckte sig visserligen kunna konstatera att det fanns mindre skillnader i hjärnskålens form och att de personer som utpekades som tattare oftare var mörkhåriga och mer brunögda än andra. Men han betonade samtidigt att skillnaderna inte var av sådant slag att det gick att tala om egentliga rasskillnader:

Med hänsyn till skillnadernas storleksordning måste framhållas, att skillnaderna knappast kunna anses vara uttryck för någon rasskillnad. De skillnader man kan konstatera äro i varje fall alltför små för att de skulle kunna ha värde för igenkännande av tattare. [Resultaten] ligga innanför den variationsbredd, som utmärker det svenska folket. Med hjälp av mätningar skulle det i ett enskilt fall ej vara

möjligt att särskilja en tattare från andra svenskar. [...] Man kan inte genom antropologisk undersökning bevisa, att en person är tattare, och undersökningen har inte gett någon hållpunkt för antagandet, att tattare ur rassynpunkt skulle skilja sig ifrån svenska folket i övrigt. Tattarnas sociala problem kan ej särskiljas från de allmänna problem, som personer med vagabonderande och asocial livsföring utgör för vårt samhälle.⁵⁰

Därmed hade Dahlberg i praktiken slagit fast att frågan om hur staten skulle agera i "tattarfrågan", som den ofta kallades vid 1940-talets början, inte hade med ras att göra. Vad som hänt om han kommit fram till någon annan slutsats kan vi bara spekulera om. Nu innebar rapporten att "tattarfrågan" i hög grad avrasifierades. Men det skedde till priset av att mer än hundra svenskar, både vuxna och barn, utsattes för rasvetenskapliga mätningar under tvångsmässiga eller åtminstone tvångsliknande omständigheter.

De svenska judarnas rasegenskaper

Dahlbergs antinazistiska engagemang fortsatte i viss mån också efter andra världskrigets slut. Han arbetade till exempel för att få den nazityske rasforskaren Otmar von Verschuer, som varit den ökände doktor Josef Mengeles (1911–79) handledare, diskrediterad i det internationella vetenskapssamfundet genom att hindra hans medverkan vid den internationella genetik-kongressen i Stockholm 1947.⁵¹

Dahlberg tog alltså konsekvent avstånd från rasforskare som spred nazistiskt och antisemitiskt färgade kunskapsanspråk både före, under och efter kriget. Det är därför en smula förvånande att det enda rasforskningsprojekt som Dahlberg själv drog i gång efter 1945 handlade just om judar. Han hade visserligen andra idéer också, och försökte ett tag använda primärmaterialet till Lundborgs 1920-talsmätningar för att utarbeta en statistisk metod för att avgöra graden av rasblandning i populationer.⁵² Det projektet verkar aldrig ha resulterat i några publikationer, vilket undersökningen av de svenska judarna däremot gjorde.

Att hävda att judar i mer eller mindre hög grad utgjorde en ras, eller bestod av olika grupper med vissa rasegenskaper, sågs i sig knappast som antisemitiskt före andra världskriget och inte nödvändigtvis alltid ens under de första åren efter krigsslutet. Vid 1900-talets början bedrevs rasforskning också av judiska kunskapsaktörer, som bland annat genomförde studier om just judar.⁵³ Det förekom också att judar omtalades som en ras av svenska judiska intellektuella och i judiska tidskrifter, till exempel i

den svenskspråkiga *Judisk krönika* under mellankrigstiden.⁵⁴ På 1950-talet genomförde den amerikanske genetikern Leslie C Dunn (1893–1974), som tidigt tagit starkt avstånd från nazismen, serologiska undersökningar bland Roms judiska befolkning. Liknande studier gjordes vid samma tid och med samma metoder av israeliska forskare som såg en chans att kartlägga blodgruppernas variation bland de judar från skilda delar av världen som migrerade till den nya staten Israel vid denna tid.⁵⁵

Kanske uppfattades Dahlbergs projekt därför inte som fullt så kontroversiellt som vi kanske kan förvänta oss. Det antyds också av det faktum att han i populärvetenskaplig form diskuterade delar av projektet i en artikel i *Judisk krönika*. Redaktionen skulle knappast ha publicerat den om de uppfattat Dahlbergs intresse för svenska judars rasegenskaper som antisemitiskt i sig. Då tillät Dahlberg sig ändå, på ett sätt som annars var otypiskt för honom, att spekulera om judars mentala egenskaper. Judar, skrev han, hade länge varit utsatta för antisemitiska förföljelser. Kanske hade detta lett till att ”intelligens är vanligare hos judar” eftersom den hårda ”selektionen (urvalet) utrotar de särskilt dumma”.⁵⁶ Kunskapsanspråket var kanske inte antisemitiskt i den meningen att det uttryckte ringaktning för judar, även om det var nära att anspela på en klassisk antisemitisk stereotyp om judar som förslagna och listiga. Men det var åtminstone allosemitiskt i den meningen att det särskilde judar som annorlunda, om än på ett positivt sätt.⁵⁷

Dahlbergs ursprungliga planer var ambitiösa. Han ville anknyta till den israeliska forskning som nyligen kommit i gång och studera rasegenskaper hos de judar från Jemen som höll på att invandra till Israel.⁵⁸ Resurser till ett så omfattande projekt fanns dock inte hos Rasbiologiska institutet och Dahlberg fick därför begränsa undersökningen till Sverige.

Än en gång kom primärmaterialen till Lundborgs gamla undersökningar av värnpliktiga till användning. Uppgifter om en hel rad antropometriska värden hade då antecknats på de registerkort som nu låg och samlade damm vid institutet. Dahlberg valde att använda dessa kort för att jämföra kroppsmåtten hos svenska judar och den övriga befolkningen.

Han började med att låta personalen gå igenom registerkorterna och sortera ut ”dem som har judisk härstamning”.⁵⁹ Vad man i praktiken då hittade var män som med dåtidens terminologi tillhörde mosaiska församlingar, och alltså var judar i religiös och folkbokföringsteknisk mening. Dahlberg gick emellertid ett steg längre. Alla människor med judisk härstamning tillhörde inte nödvändigtvis mosaiska församlingar, och han sorterade därför också

Hugo Valentin fotograferad av *Svenska Dagbladet* 1958. Bild: Wikimedia Commons.

ut personer villkas efternamn gjorde det troligt att de kom från judiska familjer. Det var lättare sagt än gjort, och han fick hjälp att identifiera relevanta namn av ingen mindre än den judiske historikern Hugo Valentin (1888–1963).⁶⁰ Att Valentin, som tidigare än någon annan svensk analyserat antisemitismen teoretiskt och dessutom offentligt uppmärksammat den pågående Förintelsen under kriget, medverkade är i sig anmärkningsvärt. Inte heller han kan rimligtvis ha sett Dahlbergs forskning som ett uttryck för antisemitism. Hade han gjort det skulle han knappast ha hjälpt honom. Det var för övrigt inte första gången Valentin medverkade i ett rasvetenskapligt sammanhang. Redan 1919 hade han bidragit med ett kapitel

om de svenska judarna i en antologi redigerad av Herman Lundborg, där han dock inte betecknade judar som en enhetlig ras.⁶¹

Dahlberg jämförde en lång rad av värden, som cefaliskt index, armlängd och benlängd samt färg på ögon, huvudhår och till och med köns-
hår. Några riktigt signifikanta skillnader kunde han dock inte konstatera. Visserligen var svenska judar statistiskt sett oftare mörkhåriga, brunögda och hade något kortare kroppslängd än den övriga befolkningen, men skillnaden var inte så anmärkningsvärd att det var motiverat att tala om dem som en ras. Kanske hade gruppen, menade Dahlberg, utgjort en ras långt tillbaka i historien men knappast nu längre. Det berodde i så fall på att judar och andra svenskar skaffat barn med varandra under flera generationer vilket minskade skillnaderna i utseendedrag. Därmed, lade han till, påverkades förmodligen också eventuella mentala skillnader.⁶²

Det var uttalanden som låg i linje med den artikel i *Judisk krönika* som nämndes tidigare, men som sett till Dahlbergs samlade vetenskapliga produktion är anmärkningsvärda. Samme kunskapsaktör som före och under andra världskriget konsekvent varnade sina läsare för att alltför okritiskt anta att det fanns mentala rasskillnader, verkar efter kriget ha sett det som troligt att judar på statistisk nivå skilde sig från andra människor mentalt.

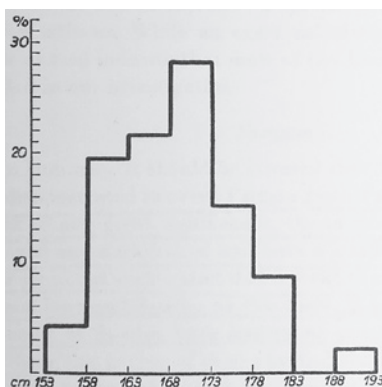

Fig. 1. Percentual distribution of stature in Swedish Jews.

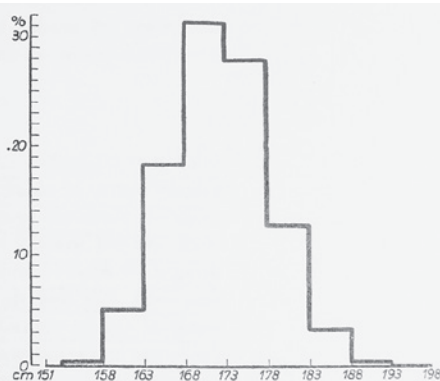

Fig. 2. Percentual distribution of stature in Swedes (the whole population).

Skillnader i kroppslängd mellan svenska judar och den övriga befolkningen enligt Dahlbergs undersökningar. Ur Dahlbergs artikel "The Swedish Jews" 1952. Bild: Lunds universitetsbibliotek.

Rasbiologiska institutet under Dahlbergs ledning

I det här kapitlet har vi följt Rasbiologiska institutet från 1935, då Gunnar Dahlberg tog över som chef efter Herman Lundborg, och fram till 1950-talets mitt. Huvudsyftet har varit att avgöra i vilken grad rasifierande kunskapsanspråk förekom i institutets verksamhet efter chefsbytet.

De första åren under Dahlbergs ledning innebar utan tvekan en kursändring. Den forskning som Dahlberg bedrev eller tillät anknutna forskare att bedriva handlade om medicinsk genetik och epidemiologi. Frågor om människorasers existens och egenskaper ställdes inte. Det ändrades dock i takt med att Nazityskland ockuperade allt större delar av Europa från 1939 och framåt. Dahlberg började nu publicera skrifter där han åter gick till angrepp mot nazismens rasläror och mot vad han uppfattade som ovetenskapliga påståenden om människoraser i stort.

Ingenstans förnekade han emellertid att människoraser fanns. Med start i utgivningen av den andra och sista delen av institutets gamla projekt om de svenska samerna 1941, som han "ärvt" efter Lundborg, började han också föra fram egna förslag till definition av rasbegreppet. Hans sätt att betrakta raser som potentiellt föränderliga isolat innebar ett försök att

knyta rasforskningen närmare den vetenskapliga genetiken och fjärma den från den närmast romantiska idealism som dominerade inom *Rassenkunde*-strömningen. Dahlbergs definition, där han skilde mellan raser av första och andra graden, slog dock aldrig igenom internationellt även om han spred den i flera kanaler.

Kunskapsanspråken var framför allt av teoretisk natur. Praktisk, empirisk rasforskning ägnade sig Dahlberg åt i mindre omfattning, men det förekom. Att Rasbiologiska institutet deltog i Socialstyrelsens så kallade tattarinventering är visserligen känt sedan tidigare. Men att Dahlberg så sent som vid 1950-talets början tog initiativ till en undersökning av svenska judars rasegenskaper har hittills varit okänt. Det faktum att också judiska kulturpersonligheter gav honom assistans visar att projektet inte verkar ha uppfattats som antisemitiskt. Här vore det dock intressant att forska vidare om hur diskussionerna gick inom redaktionen för *Judisk krönika* eller mellan Dahlberg och Valentin.

Sammanfattningsvis minskade rasforskningen i omfattning under Dahlbergs tid som chef för Rasbiologiska institutet. Men den försvann inte, och när den förekom involverade den både teoretiska diskussioner om rasbegreppet och vissa empiriska rasundersökningar. Dahlberg försvarade konsekvent rasbegreppet även om han fyllde det med ett annat innehåll än vad nazisterna gjorde och drog helt andra politiska slutsatser.

En avslutande reflektion gäller rasforskningens metoder. Dahlberg baserade alltid sina rasifierande kunskapsanspråk på statistiska analyser av världen framtagna med de klassiska antropometriska metoder som utformats under 1800-talet. 1952 nämnde han att blodgruppsanalys kunde bli intressant att använda i framtiden, men han tillämpade aldrig serologiska metoder själv.⁶³ I nästa kapitel, som handlar om Rasbiologiska institutet efter Gunnar Dahlbergs död, spelar serologin däremot en betydligt större roll.